

So'z tarixi — o'z tariximiz

Shevalar

adabiy tilga emas, adabiy til shevalarga moslashib borishi lozim

“Ma'rifat”ning ushbu soni o'zbek tiliga bag'ishlanishini bilganimdan so'ng o'zim uchun an'anaviy bo'lgan mavzuga to'xtalishga qaror qildim: adabiy til va sheva masalasi. Bu haqida ko'p gapirganman, bahslarda fikr aytganman, lekin hech maqola shaklida yozmagan ekanman. Keling, bugun shu kamchilikni to'ldirishga urinib ko'raman.

“Sening shevang adabiy tildan uzoq, mening shevam adabiychaga yaqin”, “Shevada gapirma, adabiycha gapir”, “(Faloncha so'zning) to'g'risi mana bunday bo'ladi, shevangda noto'g'ri”. Shu kabi ta'kidlarni, ushbu masalalar atrofida bahslarni bolaligimdan beri ko'raman. Odamlarning shevaga va adabiy tilga munosabati mana shu bahslarda namoyon bo'ladi. Til — sheva mavzusi atrofida asosiy stereotiplar quyidagilardir:

- adabiy til — tilning “to'g'ri” varianti;
- adabiy tilga yaqinroq shevalarning mavqeyi balandroq;
- shevada hamma joyda ham gapirish mumkin emas.

Shevalar atrofida bahsning mudhishroq tomoni ham bor. Bu ham bo'lsa ayrim (masalan, “j”lovchi) sheva vakillariga nisbatan haqoratimiz munosabatda bo'lish, “qoloq”, “qishloq” deb hisoblash va hokazo.

Adabiy til va sheva munosabatlarini ko'rib chiqishdan avval “tilning o'zi nima?” degan savolga javob qidirib ko'raylik. Bu ko'pchilik o'ylagandek oddiy savol: nima?

Til nima? Uning shevadan farqi nima?

Bugungi kunda tilshunoslikda “til” tushunchasining aniq ta'rifi yo'q. Bunga sabab — turli xalqlarda, turli davlatlarda, umuman odamlar orasida til har xil tushuniladi, jahon tilshunosligida qabul qilingan tillarning chegaralari turli kriteriyalar asosida belgilangan va aniq, konkret ilmiy omillarga asoslanmagan.

Ko'pchilik tilshunoslar bugungi kunda tilni siyosiy hodisa deb biladi. Ya'ni muayyan til ma'lum siyosiy chegaralar ichida shakllanadi va uning atrofida qardosh til-shevalardan farqi biologik emas, siyosiy bo'ladi. Bu haqida birinchi bo'lib amerikalik germanist Maks Vaynrayx 1945-yili Yahudiy ilmiy institutining Nyu-Yorkda bo'lib o'tgan XIX xalqaro konferensiyasida hazilomuz aytib o'tgan edi. “Til armiyasi va floti bor shevadir”, degandi u. Uning bu ta'rifi bugun ham eslab turiladi.

Shu bois ba'zi davlatlarda bir-biridan ancha uzoqlashib, o'zaro tushunarsiz bo'lib qolgan shevalar jamlanmasi yagona til deb hisoblanadi, ba'zi joylarda esa, aksincha, bir-biridan farq qilmaydigan tillar alohida til hisoblanadi. Bu holat tilshunoslikda “til — sheva” muammosini keltirib chiqargan. Ya'ni til bilan sheva o'rtasida aniq chegara, ularni farqlovchi aniq ilmiy kriteriyalar yo'q. Misollar keltiramiz:

- Xitoyda o'nlab qarindosh, lekin bir-birini tushunmaydigan tillar bor, lekin ularning bari xitoy tilining shevalari hisoblanadi;

- Yaponiyaning Ryukyu orollarida yapon tiliga qarindosh, lekin yaponlarga tushunarsiz tillar bor. Ularni ham yapon olimlari yapon tilining shevasi deb baholaydi, lekin jahon olimlari alohida til sifatida ko'radi;

- Polshada silez tili, ukrainlarda rusin tili, Latviyada latgal tili shevami, alohida tilmi — siyosiy bahslarga sabab bo'ladi;

- italyan tili, kurd tili, aslida, bir-biridan uzoq ko'plab tillardan tashkil topgan birlashmalardir;

- rumin va moldavan tillari bir-biridan farq qilmaydi, lekin alohida tillar hisoblanadi;

- serb, xorvat, boshnoq, qoratog' (chernogor) tillari deyarli farqlanmaydi, lekin alohida tillar hisoblanadi;

- bolgar, makedon, pomak tillari farqlanmaydi, lekin alohida tillar hisoblanadi.

Shunday qilib, tilshunoslikda til va sheva farqlanmaydi. Ilmiy tadqiqotlarda terminologiyani tartibga solish uchun quyidagi tushunchalar qabul qilingan:

- yozma adabiy me'yoriga ega gapirish tipiga “til” atamasi qo'llanadi;

- yozuvi yo'q til “dialektal kontinuum” deyiladi;

- til yoki shevaligi noaniq gapirish tipi “idiom” deb yuritiladi.

Demak, til til bo'lishi uchun, avvalo, uning yozma me'yori bo'lishi kerak. Lekin yozma me'yor so'zlashuv tilidan uzoq bo'lishi mumkin. Bu holda nima qilish kerak? Tilning qaysi variantini “to'g'ri” deb qabul qilish lozim? Buning uchun, avvalo, adabiy tilning funksiyalarini tushunib olishimiz zarur.

Adabiy tilning vazifasi nima?

Adabiy til, avvalo, yozma tildir. Ba'zan uning og'zaki versiyasi ham ishlab chiqiladi, lekin doim emas. Yozma tilning asosiy vazifasi — turli uzoq-yaqin shevalar vakillari tushunadigan umumiy me'yor bo'lib, u fuqarolar manfaatiga xizmat qilish lozim. Hamma hujjatni o'z shevasida yozsa, bu xaos keltirib chiqaradi. Shunaqa xaosning oldini olishga adabiy til xizmat qiladi.

Xitoyda adabiy tilning ahamiyati yanada muhimroq. Xitoy tilining shevalari bir-biridan uzoq bo'lib, amalda har biri alohida tilga aylani bo'lgan. Lekin xitoylarning bari bir xil iyerogliflardan foydalanadi, belgilarni har xil o'qib, bir xil tushunadi. Shu bois iyeroglif yozuvini saqlab qolish Xitoy uchun favqulodda muhim siyosiy ahamiyatga ega: xitoylar yozuvda bir-birini tushunadi, bu esa, o'z navbatida, barcha bir millatligi haqida tasavvur hosil qiladi (ya'ni ayirmachilikning oldini oladi).

Adabiy til qanday shakllanadi?

Vazifasidan kelib chiqib adabiy til shevalar asosida ishlab chiqiladi: u shevadan bir nima, bu shevadan bir nima olinib, barchaga tushunarli umumiy shakl hosil qilinadi.

Shundan kelib chiqsak, adabiy me'yorni

tilning “to'g'ri” varianti deb hisoblash xatodir. Bu — shunchaki jamiyatga xizmat qilish uchun ishlab chiqilgan sun'iy konstrukt. Uni “to'g'ri” deb hisoblash kerak emas. U tilning shartli, konkret vazifaga ega shakli ekanini unutmaylik.

Buni bilsak, “yozma tildagi to'g'ri, shevadagi noto'g'ri” deb hisoblanishiga hamda shevalarning adabiy tilga yaqinligi bo'yicha iyerarxiyasi mavjud bo'lishiga chek qo'ygan bo'lamiz, ya'ni barcha shevalarning mavqeyi bir xil bo'ladi. Bunday qilsak, “qaysi sheva adabiy tilga yaqinroq?” bahsi ham tugaydi. Sheva — tilning jonli, tabiiy rivojlangan shakli, adabiy me'yor esa muayyan funksiyaga ega, funksional shakli. Shu tushunchani qabul qilsak, shevaning mavqeyi va “to'g'ri”ligi uning adabiy tilga yaqinligiga qarab belgilanmaydi.

Sheva muhimmi, adabiy tilmi?

Nafaqat tildan uzoq vatandoshlar, balki ziyolilar ham ba'zan shevadan qutulib, “to'g'ri” gapirishga chaqirishini, shevalar iste'mol doirasini toraytirishga urinishini ko'ramiz. Umuman, adabiy tilga ko'r-ko'rona ishtiyoqni, uning me'yorlariga qat'iy yopishib olishni bugungi kun ziyolilari orasida tendensiya o'laroq ko'rsata olamiz.

Lekin adabiy til shartli ekanini bilsak, unga munosabatimiz biroz yengillashadi. Imlo qoidalariga rioya etish kerak, albatta, lekin yozma til isloh etilmasa, qotib qoladi va og'zaki tildan uzoqlashib boradi. Shu bois ba'zan adabiy tilni revizitsiya qilish, uni shevalarga moslab borish lozim. Misol uchun, biz maktabda o'qiganimizda ingliz tilida “to be” fe'lining kelasi zamon yasashda ishlatiladigan ikki shakli bor edi — *shall* va *will*. *Shall* shakli og'zaki tildan chiqib ketishi ortidan bugungi darsliklarda u yozma tildan ham olib tashlandi. Bizdagi konservativ yondashuv bilan til bunday yangilanmaydi. Yangilanmagan til esa zamonaviylashmaydi, u bilan zamonaviy tushunchalarni ifodalab bo'lmaydi. O'zbek tilining bugungi ayrim muammolari shundan kelib chiqadi.

Shunday ekan, shevalar adabiy tilga emas, adabiy til shevalarga moslashib borishi lozim. Zero, sheva tilning jonli shakli va adabiy tilning asosiy boyish manbayidir.

Adabiy tilga e'tibor qaratib, ba'zan shevalarni unutib qo'yamiz. Aslida, jamiyatda adabiy tilning ham, shevaning ham o'rni bo'lishi lozim. Sheva o'zida tarixiy xotirani, madaniy ko'nikmalarni va lug'at boyligini saqlaydi. Uning bu kapitalini adabiy tilga o'tkazish kerak.

Yana bir masala — shevaning ham, adabiy tilning ham o'ziga yarasha o'rni, ahamiyati, iste'mol doirasi bor. Hech biridan butunlay voz kechib bo'lmaydi. Shevalarni asrash, kundalik hayotda, folklorda, san'atda, TVda, internetda, kinoda, musiqada ulardan faol foydalanish lozim. Adabiy tilning o'rni — hujjatlarda, ta'limda, OAVda. Shu bois kinoda, ayrim telekanallarda, internetda shevadan foydalanilishini salbiy holat deb baholamayman. Sheva o'z iste'mol doirasini kengaytirayapti, xolos va bu ijobiy holat.

Eldor ASANOV

SO'Z TARKIBI O'QUV LUG'ATI

(Davomi. Boshi o'tgan sonlarda).

B

be/hud
be/huzur
be/hujjat
be/hush/lan/moq
be/hush/lik
bidir/la/moq
bid'at/chi
bij/ir/la/moq
bij/ildoq
bizbiz/ak
bil/armon/lik
bil/ag'on/lik
bil/gich
bil/dir/uvchi
bil/im/don/lik
bil/im/li
bil/im/siz/lik
bil/mas
bilch/illa/moq
bilq/ildoq
bilq/illa/ma
bino/kor/lik
birga/lash/moq
bir/ik/moq
bir/k/it/moq (bir/ik/it)
bir/lamchi
bir/lash/ma
bir/lik
birodar/larcha
birodar/lash/moq
bit/ik
bit/im
bich/im
bich/im/siz/lik
bich/iq/chi/lik
biq/ir/la/moq
big'ir/la/moq
bo/adab/lik
bo/aql
bodom/simon
bodom/zor
bodro/q/chi (bodra/q)
bozor/bop
bozor/lik
boy/i/moq
boy/lik
bola/la/moq
bola/larcha
bola/lik
bola/li
bola/siz/lik
bolta/la/moq
bolg'a/la/moq
bor/liq
bor/lik
bos/im
bos/iq
bos/ma
bos/ma/chi/lik
bos/tir/ma
bos/qin/chi/lik
bos/qich/li
botir/larcha
bot/iq
bot/qoq/lan/moq
bot/qoq/lik
bo/umid

(Davomi bor.)

Tuzuvchilar:
Baxtiyor MENGLIYEV,
Bashorat BAHRIDDINOVA.